

УДК 347.633:316.362.33-058.854
DOI <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2410>

А. Л. Калінюк

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВІТЧИМА, МАЧУХИ ЯК ПРЕЗУМПЦІЯ СІМЕЙНОГО ПРАВА

Постановка проблеми. У сучасних умовах правового регулювання суспільних відносин виникає велика кількість нетипових ситуацій, урегулювання яких видається можливим лише за допомогою нестандартних способів, які дістали назву презумпцій і використовувались ще у класичному римському праві, звільняли від необхідності попередньо доводити наявний взаємозв'язок фактів та правових відносин.

Питання правових презумпцій активно обговорюється в науковому середовищі, оскільки без презюмування окремих фактів вирішення практичних проблем іноді ускладнене або неможливе. Ми згодні з висновками деяких фахівців, які зазначають, що значення правових презумпцій у правотворчості і процесі правореалізації дуже велике. Так, О.В. Борщова зазначає, що вони (презумпції) сприймаються правовими нормами, у деяких випадках слугують їхньою логічною основою, перебувають у безпосередньому зв'язку із правосуб'єктністю і юридичними фактами, можуть впливати на розподіл тягаря доказування. Головною причиною, що викликає необхідність існування правових презумпцій, є об'єктивно існуюча неможливість достовірного встановлення деяких юридичних фактів [1, с. 127]. Слушною видається і позиція Р.Д. Ляшенко, яка формулює висновок, що презумпції ефективно впливають на суспільні відносини після їх закріплення в нормах права, у результаті узагальнення суспільної практики щодо вирішення життєвих ситуацій. Отже, вони набувають формалізованого, загальнообов'язкового характеру, а їх порушення або неправильне використання спричиняє застосування санкцій [2, с. 3]. Слушним є і твердження Є.Р. Брюхіної, яка підкреслює, що сучасна юриспруденція, незважаючи на свою багаторічну історію, не може позбутися від деяких спірних моментів у правозастосовній практиці, не звернувшись до застосування правових презумпцій [3, с. 108].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському правовому полі проблематика сімейно-правової відповідальності була предметом наукових досліджень Л.П. Короткової, З.В. Ромовської, Я.М. Шевченко, С.П. Індиченко, В.С. Гопанчука, І.В. Жилінкової, Ю.С. Червоного, Л.А. Савченко, В.П. Мироненко, Ж.Л. Чорної та багатьох інших.

У закордонній доктрині питання застосування правових презумпцій, зокрема і в сімейному праві, висвітлювались у роботах В.К. Бабаєва, Д.В. Бистрова, В.В. Діаконова, В.І. Камінської, Н.Ф. Качур, О.А. Кузнецової, Л.Б. Максимовича, Н.О. Нікіташиної, В.А. Ойгензіхта, С.В. Полєніної, Ю.А. Серікова, С.Ю. Сулімова, Н.Н. Тарусіної, О.А. Хазової, Т.В. Шершень.

Формулювання завдання дослідження. Визначити поняття та значення правової презумпції для регулювання суспільних відносин. Здійснити всебічний аналіз

легальних та доктринальних підходів щодо можливості застосування правових презумпцій у сімейному праві, зокрема стосовно такої категорії учасників, як вітчима, мачуха. На підставі проведеного дослідження сформулювати висновки та пропозиції щодо законодавства у сфері регулювання сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи.

Виклад основного матеріалу. Презумпції – інститут, який досить широко використовується в галузевому законодавстві. Однак частіше за все він має місце у сфері приватного права, нормами якого регламентуються відносини, що безпосередньо зачіпають права, обов'язки й інтереси осіб у сфері сімейних стосунків. Варто зазначити, що в юридичній літературі сформовано три основні підходи щодо сутності юридичної природи правових презумпцій. Відповідно до першого підходу, поняття «презумпція» розглядається як первісно правове, яке сформувалося стихійно історично. Другий підхід правові презумпції розглядає як різновид загальних презумпцій. Згідно із третім підходом, презумпції взагалі не мають юридичної природи [4, с. 3–4].

Доктрина демонструє багатоплановість у визначенні поняття правової презумпції. Д.М. Шокін пропонує розглядати правові презумпції у вузькому та широкому розумінні. У вузькому розумінні правова презумпція – прямо чи побічно закріплене в законодавстві і детерміноване метою правового регулювання обов'язкове судження, що має вірогіднісну природу, про наявність чи відсутність одного юридичного факту за наявності іншого юридичного факту. Правова презумпція в широкому розумінні, на думку названого автора, – прямо чи побічно закріплене в законодавстві обов'язкове судження, що має вірогіднісну природу, про наявність або відсутність нормативних та фактичних підстав для виникнення, зміни чи припинення прав і обов'язків, спрямоване на досягнення мети правового регулювання [5, с. 10]. Простіше тлумачення поняття правової презумпції надане Л.В. Тихоміровою, яка розрізняє два значення: перше – це припущення, засноване на вірогідності; друге – визнання факту юридично достовірним, поки не буде доведено зворотне [6, с. 688].

Не менш важливий для з'ясування правової природи та значення правових презумпцій для регулювання будь-якого виду суспільних відносин їх поділ за формою здійснення (реалізація). За таким принципом виділяють легальні та фактичні презумпції. Легальні презумпції – це припущення, які закріплені нормами права прямо чи побічно (презумпція батьківства – чоловік, який перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, автоматично визначається батьком народженої нею дитини). Фактичні презумпції – це припущення, засновані на розумних підставах та життєвому досвіді, які не закріплені в нормативно-правових актах, через що не мають юридичного значення.

С.В. Поленіна підкреслювала, що фактичні презумпції складаються в житті і виявляються правозастосовними (контролюючими) органами та вбачала в них базу для подальшого оновлення й удосконалення чинного законодавства [7, с. 460].

Наступна річ, на яку ми хочемо звернути увагу, це поділ презумпцій за сферою їх дії. Правові презумпції прийнято розділяти на загальноправові, тобто ті, які діють у всіх галузях права (найбільш відомою тут є презумпція знання закону – «незнання закону не звільняє від відповідальності»); галузеві – діють

у межах однієї галузі (згадувана нами презумпція батьківства – у сімейному праві, презумпція авторства – у цивільному праві, презумпція невинуватості – у кримінальному праві).

І зрештою, презумпції поділяють на матеріально-правові та процесуально-правові. Матеріальна презумпція, на думку Є.Ю. Веденєєва, містить висновок про існування (неіснування) певного юридичного факту за наявності інших фактів і може стосуватися невизначеного кола осіб чи іншого суб'єкта даного правовідношення. Мета процесуальної презумпції полягає у виключенні надання доказів для винесення судового рішення чи зазначення суб'єкта, на якого буде покладено тягар доказування, отже, у встановленні порядку застосування норм процесуального права [8, с. 44].

Усе це дозволяє стверджувати, що, по-перше, правова презумпція – це юридична категорія, самостійний засіб регулювання суспільних відносин; по-друге, правова презумпція – це закріплений законом юридичний обов'язок визнати певний факт (що припускається), поки інше не буде встановлено рішенням компетентного органу; по-третє, правова презумпція формулюється законодавцем і діє як нормативний припис.

Конституцією України, Сімейним кодексом України, міжнародно-правовими та низкою національних нормативно-правових актів у сфері охорони дитинства визначено, що держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї та забезпечує пріоритет сімейного виховання. Ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства», серед іншого, визначено основні напрями діяльності батьків або осіб, що їх замінюють, спрямовані на забезпечення прав та інтересів дитини, зокрема, дбати про її виховання, стан її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці. Крім того, сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства.

Це означає, що турбота про дітей, їх виховання й утримання за змістом названих актів законодавства передбачає, що обмежування прав дитини, створення їй немотивованого життєвого дискомфорту, несумісні із самою природою сімейних відносин, що склалися історично і забезпечують виживання та розвиток людини як біологічного виду.

Визначені законом права й обов'язки батьків та осіб, що їх замінюють, самі собою є відображенням загальновизнаної моделі соціальної поведінки, якими зумовлюється характер правовідносин між батьками (особами, що їх замінюють) і дітьми, що дозволяє законодавцю, який наділений досить широкою свободою за власним розсудом обирати конкретні заходи юридичного і соціального захисту прав неповнолітніх, установлювати систему гарантій цих прав, виходячи із презумпції добросовісної, розумної поведінки батьків або осіб, що їх замінюють, щодо своїх дітей.

Отже, коли держава наділяє батьків або осіб, що їх замінюють, правами й обов'язками щодо неповнолітніх дітей, передбачає, що всі особи, задіяні у процесі виховання, будуть належним чином їх виконувати.

Виходячи з основних положень чинного сімейного законодавства про необхідність забезпечення кожній дитині належного сімейного батьківського виховання, в Україні запроваджено різні форми виховання дітей, завдяки яким вони опиняються в сімейному середовищі. Тобто спостерігається в дії законодавча презумпція, класичним прикладом якої виступають: опіка та піклування, усиновлення, прийомне виховання (приймна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат). Водночас, коли йдеться про названі форми виховання, варто зазначити наявність окремої категорії дітей – це діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування.

Коли досліджуємо питання про виховання неповнолітніх дітей у так званих змішаних сім'ях, то йдеться про дітей, які не є ні сиротами, ні позбавленими батьківського піклування, тому що один із біологічних батьків завжди виступає суб'єктом даного сімейного правовідношення. Дане правовідношення будується між такими особами, які в сімейному праві дістали назви «вітчим», «мачуха», «пасинок», «падчерка».

Отже, не буде перебільшенням вести мову про те, що сімейна політика України була і залишається пов'язаною з розширенням кількості інститутів, функціонування яких ґрунтується на законній презумпції, так би мовити, компенсації окремими фізичними особами прав і обов'язків щодо неповнолітніх дітей, які рідні батьки дитини через різні обставини не виконують.

Незалежно від того, хто здійснює виховний процес, мета його єдина – створити умови для реалізації дитиною права на дитинство та забезпечити її найкращі інтереси, які визначаються як дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної й етнічної належності [9].

Особливий характер батьківських прав і обов'язків зумовлює, у свою чергу, й умови їх здійснення, що сформульовані в законі як обов'язкові. Відповідно до ст. 155 Сімейного кодексу України, батьки повинні здійснювати свої права та виконувати обов'язки на засадах поваги до прав дитини та її людської гідності [10]. На думку В.П. Мироненко, названа норма закону може тлумачитися з декількох позицій. По-перше, має місце чітке окреслення меж допустимої поведінки батьків, якої вони повинні дотримуватись під час виконання своїх повноважень щодо дитини; по-друге, у цій нормі опосередковано визначена мета батьківського права – батькам під час вчинення будь-яких дій щодо дитини необхідно дотримуватись проголошеного і гарантованого державою права на повагу до гідності та честі; і по-третє, неповага до дитини, приниження її гідності можуть завдати дитині шкоди і бути підставою для звернення дитини по захист своїх прав [11, с. 61].

За правилом про аналогію закону можна стверджувати, що вищевказані положення повною мірою повинні відповідати діям вітчима, мачухи під час виховання ними пасинка, падчерки. До того ж ми цілком підтримуємо пропозицію Л.П. Короткової, яка багато років тому висловила припущення про можливість і необхідність ужиття до вітчима, мачухи конкретних заходів сімейно-правової відповідальності за порушення ними обов'язків із виховання пасинка, падчерки [12, с. 67].

Висновки. Нині сімейне законодавство України має у своєму арсеналі деякий перелік санкцій, які можуть бути застосовані до осіб, які не виконують або неналежним

чином виконують свої права й обов'язки з виховання дітей. Зокрема, батьки можуть бути позбавлені батьківських прав або обмежені в них; усиновлення може бути визнане недійсним або скасованим; опікуни чи піклувальники можуть бути притягнені до відповідальності за зловживання своїми правами тощо. Як бачимо, серед суб'єктів виховного процесу відсутні такі особи, як вітчима, мачуха, що є вкрай неправильним, адже свобода вибору в реалізації суб'єктивного права вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки не гарантує дитині достатнього рівня всебічного, повного розвитку і належного виховання, що порушує пріоритет сімейного виховання. А реалізація відповідного права за таких умов залежить лише від рівня соціальної відповідальності вітчима, мачухи перед нерідними дітьми.

Зрозуміло, що позбавити вітчима, мачуху батьківських прав неможливо, оскільки вони не наділені батьківськими правами у правовому (юридичному) розумінні. Однак за законом вони мають право на участь у вихованні пасинка, падчерки. До речі, ми вважаємо, що згадка у ст. 260 Сімейного кодексу України про те, що вітчима і мачуха мають право «брати участь у вихованні» пасинка, падчерки, узагалі некоректна, адже буквально його варто розуміти як саме право брати участь у виховному процесі, і не може тлумачитися як «право на виховання». Отже, мають бути внесені відповідні зміни до Закону, розроблені відповідні механізми щодо можливості накладення на вітчима, мачуху санкцій сімейно-правової відповідальності за порушення прав та законних інтересів пасинка, падчерки. Відсутність такої норми унеможлиблює відповідальність вітчима, мачухи за порушення прав та інтересів пасинка, падчерки, погіршує загальний стан захисту прав дитини, спричиняє негативні наслідки.

На нашу думку, для вирішення такої неоднозначної проблеми вітчима, мачуха на рівні закону повинні бути наділені не тільки правом, а й обов'язком виховання дітей, пасинка, падчерки, з якими вони спільно проживають однією сім'єю. Наділення вітчима, мачухи правами й обов'язками з виховання дозволить в повному обсязі застосовувати до них деякі презумпції, зокрема і презумпцію відповідальності за порушення прав та інтересів неповнолітніх пасинка, падчерки.

Література

1. Борщева Е.Л. Правовые презумпции в теории права. *Вестник Академии Министерства внутренних дел Республики Беларусь*. 2012. № 1 (23). С. 127–133.
2. Ляшенко Р.Д. Презумпції у праві: питання теорії і практики : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 234 с.
3. Брюхина Е.Р. Правовые фикции и презумпции в семейном праве. *Право и практика*. 2015. № 1 (14). С. 102–108.
4. Никиташина Н.А. Юридические предположения в механизме правового регулирования (правовые презумпции и фикции) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Абакан, 2004.
5. Щекин Д.М. Юридические презумпции в налоговом праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. Москва, 2001.
6. Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия / под ред. М.Ю. Тихомирова. 5-е изд., доп и перераб. Москва, 2001.
7. Поленина С.В. Презумпции в семейном праве: тенденции развития. *Юридическая техника*. 2010. № 4. С. 460–462.
8. Веденеев Е.Ю. Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном гражданском судопроизводстве. *Государство и право*. 1998. № 2.

9. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 20.06.2020).

10. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № № 21-22. Ст. 135.

11. Мироненко В.П. Межі здійснення батьківських прав. *Юридична наука*. 2012. № 5. С. 59–65.

12. Короткова Л.П. Регламентация обязанностей отчима по воспитанию пасынков. *Правоведение*. 1987. № 2. С. 65–67.

Анотація

Калінюк А. Л. Відповідальність вітчима, мачухи як презумпція сімейного права. – Стаття.

У статті розглянуто загальнотеоретичні положення щодо існування правових презумпцій та підкреслено, що сучасна юриспруденція, незважаючи на свою багаторічну історію, не може позбутися від деяких спірних моментів у правозастосовній практиці, не звернувшись до їх застосування. Автором здійснено аналіз поняття «правова презумпція», докладно розглянуто зазначені в юридичній літературі основні підходи щодо сутності юридичної природи правових презумпцій. Автором підтримується висновок, згідно з яким презумпції ефективно впливають на суспільні відносини після їх закріплення у нормах права, у результаті узагальнення суспільної практики щодо вирішення життєвих ситуацій. Звернено увагу на те, що правові презумпції набувають формалізованого, загальнообов'язкового характеру, а їх порушення або неправильне використання спричиняє застосування санкцій.

У статті виділено два види презумпцій, які мають місце в сімейному праві. Це легальні та фактичні презумпції. Легальні презумпції – це припущення, які закріплені нормами права прямо чи побічно (презумпція батьківства – чоловік, який перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, автоматично визначається батьком народженої нею дитини). Фактичні презумпції – це припущення, засновані на розумних підставах та життєвому досвіді, які не закріплені в нормативно-правових актах, через що не мають юридичного значення. Доведено, що виховання вітчимом, мачухою пасинка, падчерки ґрунтується на законній презумпції, так би мовити, компенсації окремими фізичними особами прав і обов'язків щодо неповнолітніх дітей, які рідні батьки дитини через різні обставини не виконують.

Автором наголошено, що держава, коли наділяє батьків або осіб, що їх замінюють (вітчим, мачуха), правами й обов'язками щодо неповнолітніх дітей, припускає, що всі особи, задіяні у процесі виховання, будуть належним чином їх виконувати. Обґрунтовується можливість притягнення вітчима, мачухи до відповідальності за порушення сімейних прав дитини.

Ключові слова: вітчим, мачуха, пасинок, падчерка, права на виховання, обов'язки з виховання, санкції відповідальності.

Summary

Kaliniuk A. L. Responsibility of stepfathers, stepmothers as a presumption of family law. – Article.

The article considers the general theoretical provisions on the existence of legal presumptions and emphasizes that modern jurisprudence, despite its long history, cannot get rid of some controversial points in law enforcement practice without resorting to their application. The author analyzes the concept of “legal presumption” and considers in detail the existing in the legal literature the main approaches to the essence of the legal nature of legal presumptions. The author supports the conclusion that presumptions have an effective impact on public relations after their enshrinement in law, as a result of the generalization of social practice in resolving life situations. It is noted that legal presumptions get formalized and compulsory nature, and their violation or misuse leads to the application of sanctions.

The article identifies two types of presumptions that take place in family law. These are legal and factual presumptions. Legal presumptions are assumptions that are established by law directly or indirectly (the presumption of paternity is that a man who is married to the child's mother is automatically determined as the father of the child born to him). Factual presumptions are assumptions based on reasonable grounds and life experience, which are not enshrined in regulations, and therefore have no legal significance. It is proved that the upbringing by the stepfather, stepmother the stepson or stepdaughter is based on a legal presumption, so to speak, compensation by individuals for the rights and obligations of minor children, which the child's parents do not fulfill due to various circumstances.

The author emphasizes that the State, endowing parents or persons replacing them (stepfather, stepmother) with rights and responsibilities in relation to minor children, assumes that all persons involved in the process of upbringing will properly perform their duties. The author substantiates the possibility of bringing stepfather, stepmother for violation of family rights.

Key words: stepfather, stepmother, stepson, stepdaughter, upbringing rights, upbringing responsibilities, sanctions of responsibility.